Онча Вәтәндаш!

Республика

Һәфтәлик һөкүмәт гәзети — Еженедельная правительственная газета

№ 11 (36) — Гәзет 1990-чы илин ијул ајындан чыхыр. — 16 март 1991-чи ил. — Гијмәти 20 гәпик.

Өтән әсрдә Алексеј Осипович Чернијевскидән башга халғымыза маариф саһәсиндә сидг-үрәкдән хидмәт едән әзиз милләтин икинчи бир нумајәндәсини тапмаг гејри-мүмкүндүр.

О, Горн семинаријасында Азәрбајчан шө'бәсинин илк мүфәттиши олмушдур. Шө'бәнин нәзәриндә өјрәнилән мәктәбин тәшкили, азәрбајчанлы семинаристләр үчүн илк һиссәли илк «Вәтән дили» дәрслијинин, сәс үсулу тә'лиминин мүәллифи олмаг шәрәфи дә Чернијевскијә нисбәт олмушдур.

Гәдим Шамахы торпағында боја-баша чатан Алексеј Осипович ана дилимизи тәмиз билирмиш, әдәбијјатымызы, фолклорумузу сева-сева семинарист балаларымыза өјрәтмишдир. Мәһз, бу хидмәтләринин шәһәри олан мәшһур маарифчи, әдәбијјатшүнас Фиридун бәј Кочәрли һаглы олараг 1910-чу илдә јазырды ки, Чернијевски көзәл педагог иди. Садә халғын вә ушагларын данышдығы Азәрбајчан дилини дә јахшы билирди. Азәрбајчан халғ мәсәлләринин һеч кос өз данышығында онун гәдәр јерли-јеринә ишләтмирди.

Бизим өгдәмизә көрә, Ушинскинин «Ана дили» дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә маликдирсә, Чернијевскинин «Вәтән дили» дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн әлә бир әһәмијјәтә маликдир.

Халғымыза әвәзсиз хидмәт көстәрдијинә көрә шовинист рус маариф мә'мурлары тәрәфиндән «долашдырылан» Алексеј Осипович 1893-чү илдә семинаријадан узаглашдырылмышдыр. Тифлисә көчән Чернијевски азәрбајчанлыларын маарифләнмәси наминә фәалијјәтини дәјандырмамышдыр. О, «Шејхул-Ислам вә Мүсәлман мәктәбләри», «Мүсәлман руһанилији вә халг мәктәбләри» адлы силсилә мәгаләләр јазмыш вә Азәрбајчан дилиндә «Фикир» адлы гәзет нәшр етмәк үчүн јухары данрәләрә дөнә-дөнә мүраҹиәт етмишдир. Лакин Азәрбајчан татарларының ајылмасындан еһтијат едән чар мә'мурлары она гәзет нәшр етмәјә иҹазә вермәмишләр. Чернијевски 1894-чү илдә декабрын илк күнләриндә үрәк партламасындан вәфат етмишдир.

Мөһтәрәм охучулара тәгдим етдијим «Горидән көлән «гатар» сәнәдли повестимин бу парчасында көркәмли маариф хәдиминин сон күнләри тәсвир олунуб.

ШӘМИСТАН НӘЗИРЛИ

А. О. Чернијевски (ашағыдан үчүнчү чәркәдә) Горн семинаријасының тәләбәләри арасында.

СОНУНЧУ САФӘР

А. О. Чернијевски.

Редакторун «дәрсини» вәрәндән сонра Алексеј Осипович әвә кетмәди. Арвады Мәријанын гәнаны гәралтмаг истәмәди. Онун сд тутуб јанан бәдәни һәлә дә әсирди. Чох сәвдијі Мүчтәһид бағына кетди. Сон вахтлар бурајa көлмәји вәрдиш еләмишди. Бағын күнбатан истигамәтиндә, сакит бир кушәдә отуруб фикрә кедәрди. Бурда һеч кос она мане олмурду. Елә јер сечмишди ки, достанышын јолу бураларa дүшмүрду. О, бурда өз фикри, өз хәјалы илә тәкбәтәк галырды. Чох вахт гаш гаралана кими отурар вә Горидәки күнләрини — ушаглар үчүн дәрсә дәвамијјәтини, тәсәррүфат, тәчрүбә мәшгәләләрини, ибтидан синфин чочугларыны јада салыб өз-өзүнә вәрәвурд еләјәрди. Дәрд ону үстәләјәндә, бурда өзүнә тәскинлик тапарды. Тифлисин бу кушәси она нија дөрә ид, өзү дә билмирди. Бәлкә бу бағ дин хадиминин адына иди, она көрә...

1829-чу илдә Гафгаза көлән Тәбриз вилајәтинин мүчтәһиди Аға Мир Фәттаһа комендантлыг үсул-идарәсинин ағыр тәләбләриндән Ирана гачан ширванлы Гасым бәјин мүлкү пешкаш едилир. Јашыл мәнзәрә ашкы мүчтәһид, мүлкүн әтрафында чәннәтәбәнзәр бағ салдыјыр. О вахтдан да буранын ады Мүчтәһид бағы галды.

Өтән һәфтә Алексеј Осипович ағыздолусу бағы тә'рифләјиб, ону салдыран мүчтәһида рәһмәт охујанда досту Мирзә һүсејн бығалты кинаји илә күлүмсүнүб:

— Һеч билирсән мүчтәһид һансы јуванын гушу олуб? — демишди.

— Нечә мәкәр, Мирзә, јахшы адам дејилди?

— Алексеј Осипович, мүчтәһиди јахындан танымаг истәјирсәнсә, вахт тапыб сәрдарлығын архивиндәки 1828—29-чу илләрин сәнәдләрини охусан јахшыды. Мән дә сизин кими она бөјүк һөрмәт бәсләјирдим ки, бәлә бир хејирхаһ иш көрүб, шәһәрин ән јахшы, ән јарашыглы бағыны о салдырыб. Бир дәфә мәрһум мүфти Осман әфәнди Мүфтизадә мәни кедиб о сәнәдләри охумаға мәчбур еләди. Охудум вә бир нечә өјүмә кәлә билмәдим. Дин хадими көр бир нәјләмишмуш олуб? 1828-чи илдә Рус—Иран мүһарибәсиндә рус ордусунун о тај Азәрбајчанынынын ишгал етмәсинә јардым едән илкин шәхс Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ олмушдур. Буна архивдә сахланан сәнәдләр шаһиддир. Мән бә'зи сәнәдләрин үзүнү көчүрмүшәм, бу саат сәнә көстәрәрәм. — Әлини достунун чијнинә гојуб бахышларына сифәтинә зилләди. — Амма Алексеј Осипович, бурда елә јерләр, ифадәләр вар ки, сән ону охујанда бир јус кими рәнчидә ола биләрсән.

Алексеј Осипович гүссәли һалда гымышды:

— Оф Мирзә, јенә рус олмағым башыма гахынч олду. Ахы, мән нечә дафә демишам, јенә дә дејирәм, мән Ширван чөрәји илә бөјүмүшәм. Ону итирә...

— Јахшы, зарафат еләдим, ај дост— дејиб Мирзә һүсејн китаб рәфләринә јахынлашды. Өтәри көз кәздириб бслача тахта пилләкәни дивара сөјкәди. Ахыр ныч рәфдән галын бир говлуг көтүрдү. Тозуну силиб үстүнү охуду.

— Јахшы көл,—деди,—тапмышам.

— Мирзә, сәндә тарихи-надир вармыш ки, мән елә билирдим, анчаг ше'р топлајырсан...

Мирзә һүсејн:

— Дајан—деди,—тәләсмә... аһа, будур, көр, 1828-чи ил, апрелин ијирми једдисиндә баш командан кенерал Паскевич хәричи ишләр назири Несселродејә Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ һаггында нә јазыр:

«Әһками-шәријјә мәтанәти—әхлагијјәсилә халғын һүсн-рәғбәтилә мәһәббәт өнтирамыны газанмыш Иранын баш руһаниләриндән Тәбриз мүчтәһиди вә ја мүфтиси, бизим ордумуз Тәбризә дахил олмаздан әввәл үғрумузда чани-дилдән чалышырды; Тәбриз шәһәринин ишғалына голәј мүвәффәг олмамыза бу затын нүфүзу тә'сириндән олмасыны е'тираф етмәлијиз... Гошунларымыз Азәрбајчанда (Иран) олан вахт о, (Мүчтәһид) һәм әмәли, һәм дә нәсиҹәтләри илә вилајәтин бизә табе олмасы үчүн наһајәт дәрәчәдә сәмимијјәт вә сәдагәт көстәрмәклә бизим үғрумузда бөјүк хидмәтләр етмишдир».

Мирзә һүсејн ахтарыб үзүнү көчүрдүјү даһа бир сәнәди тапды.

— Алексеј Осипович, билирсән нечә олуб? Иран сәркәрдәси Аббас Мирзә илә шәхси мүнагишәси олан мүчтәһид, Тәбриз халғы арасында әрзәләр јазыр, чыхыш едир ки, руслар кәләндә көркәкләри көтүрдәчәк. Бир сөзлә, тәблиғат апарыб ганичан император биринчи Николајы тә'рифләјир. Тәблиғат апарыр ки, рус ордусуна гаршы мүгавимәт көстәрмәјин. Елә дә олур, рус ордусу мүгавимәтсиз Тәбризә кирир. Инди көр декабристләри күлләләдән, сүркүн едән, өз халғыны ағыр көрки алтында инилдәдән әлиганлы император I Николај һаггында мүчтәһид нечә әрәзәләр јазыр, чыхыш едир ки, руслар кәләндә көркәкләри көтүрдәчәк. Бир сөзлә, тәблиғат апарыб ганичан император биринчи Николајы тә'рифләјир. Тәблиғат апарыр ки, рус ордусуна гаршы мүгавимәт көстәрмәјин. Елә дә олур, рус ордусу мүгавимәтсиз Тәбризә кирир. Инди көр декабристләри күлләләдән, сүркүн едән, өз халғыны ағыр көрки алтында инилдәјәнләрә рәһм едирсән? Бу, Русијанын ирәнсиз тә'јин едир. Үстәлик дә Көјчәј гәзасындакы бир нечә кичик кәндин вә бөјүк Газјан кәндинин иллик кәлири хачәрәст мүчтәһид әрәзә чатырды. Кенерал Паскевич фәхрлә императора јаздығы бир мәктубунда гејд едир ки, баш руһанинин бизим тәрәфимизә кечмәсиндән бөјүк фајдалар көзләјирәм вә нә јолла ондан истифадә етмәји ә'лаһәзрәт биринчи Пјотрун вәсијјәтнамәсинә мувафиг нәзәримдә тутмушам.

— Александр Осипович, јәгин ки, I Пјотрун «Вәсијјәтнамәси»ни охумусан?

— Хејр, Мирзә, мәнә раст көлмәјиб. һарада, һансы китабда чап олунуб?

— Һеч бир китабда. О мәхфидир, амма әлләрдә көзир.

— Сиздә вармы? — Алексеј Осипович мәрәгла сорушду.

Мирзә дурухду. Гызышыб дедијинә пешман олмушду. Күлүмсүнүб разылыгла башыны силкәләди. Мирзәнин пис вәзијјәтдә галдығыны һисс едән Чернијевски:

— Е'тибар етмирсән, Мирзә?

— Еһтијат едирәм, ахы, бајаг дедим ки, сән руссан, «Вәсијјәтнамә» дә гаты рус шовинизми илә ашыланыб.

— Мәним һәлә ушаглыгдан анд ичмәкдән зәһләм кедир. Нә јазырәм, инди ки, еһтијат едирсән, көрәк дејил.

— Јох,—дејиб, Мирзә говлуғу јәнидән ачтарды. Чәми дөрд вәрәгәлик јазыны тапыб: — Бујур,—деди,—өзүн оху... 1725—1726-чы илләрдә шәхсән I Пјотрун өзү јазмышдыр. Он ики бәнддән ибарәтдир.

«Бөјүк аллаһа шүкүр вә тә'рифдән сонра бүтүн өвлад вә нәсилләр билмәлидир ки, онлар көләчәкдә, кет-кедә бир-бириндән сонра Авропанын сајыр мәмләкәтинә һөкмран олачагдыр. Чүнки Авропанын дөвләти вә дөвләт башчылары көһнәлмиш вә гочалмышлар. Рус чарлығы исә ибтидадан мөһкәм әсас үзәриндә гурулмуш вә нәсилчә ләјагәтли адамлар әлиндәдир.

Биз ибтидада бу чарлығы әгл илә јаратмышыг. Мән әфкарымын көмәјилә мурадымын кәмисини мәгсәд саһилинә јетирмишәм. Мән билирәм ки, мәним јеримә көләнләр өзүм кими тәдбирләр илә бу шаһлығын давамына чалышыб мәһз өзм кими чалышачаглар. Буна көрә дә онлар үчүн бу нечә көлмәни вәсијјәт кими јазырам ки, әлләриндә јол көстәрән бир сәнәд олсун:

— Рус дөвләти һәмишә мүһарибә лөвазиматы тәдарүк едиб һәрбә һазыр олмалыдыр. Она көрә ки, бу гүввә Русијанын тәрәггисинә сәбәб олачагдыр!

— Авропа мәмләкәтләри илә сајыр мәмләкәтләр арасында фитнә вә фасад салынмалыдыр...

— Леһистана (Полша) ихтилаф вә нифаг салмалы, о мәмләкәтин әјан вә башбиләнләринә рүшвәт вериб онларын дејанәтини, мә'нәвијјатыны пуч етмәлидир.

— Русија дөвләтини о вахт дөвләт адландырмаг олар ки, онун пајтахты бүтүн Русија вә Авропа хәзинәләринин ачары олан Истамбулда гәрар тапмыш ола. Инди мүмкүн гәдәр ә'ла мәкан сајылан Истамбулун чәваһиринә саһиб олмалы. Әлбәттә, Истамбула саһиб олан падшаһ аләмдә падшаһлар падшаһы олачагдыр. Буна көрә дә бу мәгсәди үзә чыхартмаг һәмишә Түркијә илә Иран арасында фитнәләр төрәдиб дава вә далаш салынмалыдыр. Сүнни вә шиә мәзһәбинин ихтилафы бөјүк орду вә көскин силаһ ишини көрүрсә дә Асијада Русија нүфузуну јүгүтмәк үчүн ән биринчи васитәдир. Бунунла бәрабәр сизә дәхи лазымдыр ки, даим һәр нөв, һәр васитә илә мүмкүн олса онларын арасында нифаг вә душмәнчилик сәбәбләринин топлајыб бирбиринә јадлыг вә әдавәт бәсләмәји тәблиғ етмәлисиниз. Онлары достлуг мәгамына көлмәјә гојмајын. Бизи ән чох хошһал едән шејләрдән бири дә сунниишиә вә сәнрәнин арасындакы мүсәлман дин хадимләринин ишләрә мүдахилә ихтијары олмасыдыр. Онларын мүсәлманлары Авропа милләтләрилә гарышмаға иҹазә вермәмәси мүһүм амилдир. Јохса исламлар көз ачыб гују илә ачыг јолу таныјәрлар. Бу ики амил ислам адынын тезликлә Асијадан силинмәсинә вә хачпәрәстлијин јајылмасына имкан јарадачаг. Русија падшаһларынын о јерләрдә јус мәдәнијјәтини јајмасы вачиб мәсәләдир. Кизлин галмасын: бизим дин хадимләринин ишләрә мүдахиләси бу күнә гәдәр Русија дөвләтинин тәрәггисинә мане олмушдур. Мән өз үгдрәт вә истигламлымы көстәрмәклә онлары кәнар етдим. Инди бә'зи јерләрдә галсалар да, әсасән тәнлүкәни арадан галдырдым.

Руһаниләри дөвләт вә милләт ишләриндән әлләрини гысалдыб онлары килсәләрдә сакин етдим. Бундан әлавә чүрбәчүр тәдбирләр етмәли ки, Иран мәмләкәти куну-кündән пулсуз вә тичарәтсиз галсын. Хүласә, Иранла һәмишә тәнәззүлә сөвг етмәли вә һал-һазырдакы кими сахламалы ки, Русија дөвләти истәдији вахтда зәһмәтсиз Ираны әлдә етмәји гадир олсун. Амма Түркијә дөвләти мәһв олмадан Иранын чаныны алмағы-ныз мәсәләт дејилдир!

Күрчүстан мәмләкәти — Гафгазијә саһәси Иранын шаһ дамарыдыр. Русијанын истила нәштәри бу дамара јәтишәрсә дөрһал үрәјиндән зәиф ганы ачылачаг вә ону әјләнбаһал едәчәкдир ки, мин әфлатун көлсә дә сағалтмаг мүмкүн олмајачагдыр. О вахт Иран мәмләкәти Русија падшаһларына дәвә кими мути-табе олачагдыр. Түркијәнин ахырынчы шө'ләси сөнәнә гәдәр лазыми тәдарүк көрмәк Түркијәнин иши гүртардыгдан сонра Иран мәсәләсинин һәлли тезликлә мүмкүн олар. Белә олмасаҹ, сизә лазымдыр ки, вахт итирмәдән Күрчүстаны вә Гафгазы зәбт едиб Иранын дахили хадимләрини өзүнүзә хадим вә көмәк едәсиниз».

Дәзә билмәјән Алексеј Осипович һејрәтлә:

— Илаһи, дүнјада нәләр вармыш. Башларда бејин әвәзинә шаһмар илан јатырмыш. Мирзә, бир фикир вер, сән аллаһ, көр нә јазыр:

«Австрија дөвләти илә саһирдә дост олмалы, амма ејлә тәдбир етмәли ки, алман вә Австрија кет-кедә ајрылан душсүнләр. Белә олмаса Австрија илә јолдаш олмалы, Түркијәни Авропадан чыхармалы. Бу шәртлә ки, Австрија бу јолдашлыгдан фајда һасил едә биламәсин. Бу ишдә ики јол вардыр: бири Австријанын башга тәрәфдә мәшғул етмәли вә бир дә Австријаја Түркијә мәмләкәтиндән ејлә бир парча вермәли ки, көләчәкдә онун кери алынмасы асан олсун»*.

Мирзә бығалты күлүмсүнүб:

— Алексеј Осипович,—деди,—шаһид олдун ки, ә'ләһәзрәт биринчи Николај улу бабасы I Пјотрун вәсијјәтләринә нечә дә дөгиг әмәл едир. Нә исә...

— Мирзә мәним ешитдијимә көрә мүчтәһид Ирана гачыб.

— Дүз ешитмисән Алексеј Осипович, гачмағына гачыб. Шаһзадә Аббас Мирзә өләндән сонра мүчтәһид әјалына Тифлисдә гојуб, ики олуну да көтүрүб Ирана гајыдыб. Амма бу күнә кими сон талеји билинмир.

— Мүсәлманизлә, бәс гачмағына сәбәб нә олуб? Ахы, о әкмәк олар истадијинә наил олмушду: феодаллыг әлиб, јүксәк мүкафат вә өүтбәләр газзныб...

— Бүтүн бу рүтбәләрдән сонра әјағы бәрк јер алан мүчтәһид дөвләт ишләринә гарышыр, хариҹи сијасәтә мүдахилә едир. Гәзјан маһалында «руһани һакимијјәт» јаратмаг истәјинә көрә Паскевич ону Тифлиса чағырыб көз дустағы едир. Бир сөзлә, император I Николај көрүр ки, мүчтәһид чох баш апарыр.

Мирзә Һүсејн әфәнди Гајыбзадә (1830—1917). Шәкил 1915-чи илдә Тифлисдә чәкилиб.

Мирзә Һүсејн әфәнди Гајыбзадә анләси илә (Тифлис, 1877-чи ил).

О, Петербургдан Гафгаз чанишини Паскевичә мүсәлман руһаниләринин һүгуғуну мәһдудлашдыран белә бир хүсуси гәрар көндәрир:

«Мүсәлман руһаниләри дөвләт гаршысында мәс'ул бир рәис идарәси алтында топлансын вә рәис да руһани ишләрини һөкумәт сијасәтинә ујғун шәкилдә апарсын. Бундан башга онун (рәисин) әсас вәзифәси јалныз дини вә руһаниләрә аид олан ишләрлә мәшғул олмагдан ибарәтдир. Чинајәт вә сијаси ишләр дөвләт идарәләринә һәвалә едилир».

Бу јандан да өзүнү Гафгазда һакимиијјәтләр һесаб едән мүчтәһид Тифлисин меј дан ларында чыхыш едиб дејирмиш ки, һеч кәс руһаниләрин ишләринә гарышмасын. Руһаниләр тәрәфиндән гүсур оларса мәнә билдирсинләр ки, мән дә чәза верим.

Бундан сонра рус әскәр вә мә'мурлары илә мүсәлман руһаниләри арасында кәскин мүнагишә башлајыр. Комендантлыг үсул-идарәси һәр шејә чидди режим гојур. Генерал Јермоловдан галма ағыр феодаллыг чәзасы мүтәссирләр үчүн ишә дүшүр: ким императорун, ја да Гафгаз чанишининин гәрарыны позарса, бәш јүздән минә гәдәр ал чубуғу илә дејүлсүн.

Паскевичлә мүчтәһидин достлуғу позулур. Ахы, на Паскевичә, на да I Николајa мүчтәһид даһа лазым дејилди. Ондан Тәбризи алмагда, Гафгазда Иранын динн тә'сирини гырмагда истифадә олунду. Иш о јерә чатыбмыш ки, мәдрәсәләри гуртаран чәваһилар гаршысында мүчтәһид чыхыш едиб дејирмиш ки, али динн тәһсил алмаг үчүн Хорасана, Тәбризә, Нәчәфә, Кәрбәләја кетмәк лазым дејил. Әчнәби мәмләкәтләрә үз тутмаг, ора кетмәк лазымдыр.

Инди мүчтәһид артыг адам кими, әлајәта долашмасын дејә арадан чыхарылмалы иди. Сијасәт меј дан белә дан, гардаш, о да чыдыр аты кимидир, даһа гача билмир. Һејдан дүшдү, о аты мејдан үзүнә һәсрәт гојурлар. Ағыр чубуг чәзасынын она јахшылдығыны көрән мүчтәһид гачмагдан башга чарә тапа билмир...

* Биринчи Пјотрун «Вәсијјәтнамәси»ндән истифадә олунду. «Диоилик» журналы, 1915-чи ил, сәһ. 242—243 (1 ијун).

Редакторун «дәрсини» вәрәндән сонра Алексеј Осипович әвә кетмәди. Арвады Мәријанын гәнаны гәралтмаг истәмәди. Онун сд тутуб јанан бәдәни һәлә дә әсирди. Чох сәвдијі Мүчтәһид бағына кетди. Сон вахтлар бурајa көлмәји вәрдиш еләмишди. Бағын күнбатан истигамәтиндә, сакит бир кушәдә отуруб фикрә кедәрди. Бурда һеч кос она мане олмурду. Елә јер сечмишди ки, достанышын јолу бураларa дүшмүрду. О, бурда өз фикри, өз хәјалы илә тәкбәтәк галырды. Чох вахт гаш гаралана кими отурар вә Горидәки күнләрини — ушаглар үчүн дәрсә дәвамијјәтини, тәсәррүфат, тәчрүбә мәшгәләләрини, ибтидан синфин чочугларыны јада салыб өз-өзүнә вәрәвурд еләјәрди. Дәрд ону үстәләјәндә, бурда өзүнә тәскинлик тапарды. Тифлисин бу кушәси она нија дөрә ид, өзү дә билмирди. Бәлкә бу бағ дин хадиминин адына иди, она көрә...

1829-чу илдә Гафгаза көлән Тәбриз вилајәтинин мүчтәһиди Аға Мир Фәттаһа комендантлыг үсул-идарәсинин ағыр тәләбләриндән Ирана гачан ширванлы Гасым бәјин мүлкү пешкаш едилир. Јашыл мәнзәрә ашкы мүчтәһид, мүлкүн әтрафында чәннәтәбәнзәр бағ салдыјыр. О вахтдан да буранын ады Мүчтәһид бағы галды.

Өтән һәфтә Алексеј Осипович ағыздолусу бағы тә'рифләјиб, ону салдыран мүчтәһида рәһмәт охујанда досту Мирзә һүсејн бығалты кинаји илә күлүмсүнүб:

— Һеч билирсән мүчтәһид һансы јуванын гушу олуб? — демишди.

— Нечә мәкәр, Мирзә, јахшы адам дејилди?

— Алексеј Осипович, мүчтәһиди јахындан танымаг истәјирсәнсә, вахт тапыб сәрдарлығын архивиндәки 1828—29-чу илләрин сәнәдләрини охусан јахшыды. Мән дә сизин кими она бөјүк һөрмәт бәсләјирдим ки, белә бир хејирхаһ иш көрүб, шәһәрин ән јахшы, ән јарашыглы бағыны о салдырыб. Бир дәфә мәрһум мүфти Осман әфәнди Мүфтизадә мәни кедиб о сәнәдләри охумаға мәчбур еләди. Охудум вә бир нечә өјүмә кәлә билмәдим. Дин хадими көр бир нәјләмишмуш олуб? 1828-чи илдә Рус—Иран мүһарибәсиндә рус ордусунун о тај Азәрбајчанынынын ишгал етмәсинә јардым едән илкин шәхс Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ олмушдур. Буна архивдә сахланан сәнәдләр шаһиддир. Мән бә'зи сәнәдләрин үзүнү көчүрмүшәм, бу саат сәнә көстәрәрәм. — Әлини достунун чијнинә гојуб бахышларына сифәтинә зилләди. — Амма Алексеј Осипович, бурда елә јерләр, ифадәләр вар ки, сән ону охујанда бир јус кими рәнчидә ола биләрсән.

Алексеј Осипович гүссәли һалда гымышды:

— Оф Мирзә, јенә рус олмағым башыма гахынч олду. Ахы, мән нечә дафә демишам, јенә дә дејирәм, мән Ширван чөрәји илә бөјүмүшәм. Ону итирә...

— Јахшы, зарафат еләдим, ај дост— дејиб Мирзә һүсејн китаб рәфләринә јахынлашды. Өтәри көз кәздириб бслача тахта пилләкәни дивара сөјкәди. Ахыр ныч рәфдән галын бир говлуг көтүрдү. Тозуну силиб үстүнү охуду.

— Јахшы көл,—деди,—тапмышам.

— Мирзә, сәндә тарихи-надир вармыш ки, мән елә билирдим, анчаг ше'р топлајырсан...

Мирзә һүсејн:

— Дајан—деди,—тәләсмә... аһа, будур, көр, 1828-чи ил, апрелин ијирми једдисиндә баш командан кенерал Паскевич хәричи ишләр назири Несселродејә Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ һаггында нә јазыр:

«Әһками-шәријјә мәтанәти—әхлагијјәсилә халғын һүсн-рәғбәтилә мәһәббәт өнтирамыны газанмыш Иранын баш руһаниләриндән Тәбриз мүчтәһиди вә ја мүфтиси, бизим ордумуз Тәбризә дахил олмаздан әввәл үғрумузда чани-дилдән чалышырды; Тәбриз шәһәринин ишғалына голәј мүвәффәг олмамыза бу затын нүфүзу тә'сириндән олмасыны е'тираф етмәлијиз... Гошунларымыз Азәрбајчанда (Иран) олан вахт о, (Мүчтәһид) һәм әмәли, һәм дә нәсиҹәтләри илә вилајәтин бизә табе олмасы үчүн наһајәт дәрәчәдә сәмимијјәт вә сәдагәт көстәрмәклә бизим үғрумузда бөјүк хидмәтләр етмишдир».

Мирзә һүсејн ахтарыб үзүнү көчүрдүјү даһа бир сәнәди тапды.

— Алексеј Осипович, билирсән нечә олуб? Иран сәркәрдәси Аббас Мирзә илә шәхси мүнагишәси олан мүчтәһид, Тәбриз халғы арасында әрзәләр јазыр, чыхыш едир ки, руслар кәләндә көркәкләри көтүрдәчәк. Бир сөзлә, тәблиғат апарыб ганичан император биринчи Николајы тә'рифләјир. Тәблиғат апарыр ки, рус ордусуна гаршы мүгавимәт көстәрмәјин. Елә дә олур, рус ордусу мүгавимәтсиз Тәбризә кирир. Инди көр декабристләри күлләләдән, сүркүн едән, өз халғыны ағыр көрки алтында инилдәјәнләрә рәһм едирсән? Бу, Русијанын ирәнсиз тә'јин едир. Үстәлик дә Көјчәј гәзасындакы бир нечә кичик кәндин вә бөјүк Газјан кәндинин иллик кәлири хачәрәст мүчтәһид әрәзә чатырды. Кенерал Паскевич фәхрлә императора јаздығы бир мәктубунда гејд едир ки, баш руһанинин бизим тәрәфимизә кечмәсиндән бөјүк фајдалар көзләјирәм вә нә јолла ондан истифадә етмәји ә'лаһәзрәт биринчи Пјотрун вәсијјәтнамәсинә мувафиг нәзәримдә тутмушам.

— Александр Осипович, јәгин ки, I Пјотрун «Вәсијјәтнамәси»ни охумусан?

— Хејр, Мирзә, мәнә раст көлмәјиб. һарада, һансы китабда чап олунуб?

— Һеч бир китабда. О мәхфидир, амма әлләрдә көзир.

— Сиздә вармы? — Алексеј Осипович мәрәгла сорушду.

Мирзә дурухду. Гызышыб дедијинә пешман олмушду. Күлүмсүнүб разылыгла башыны силкәләди. Мирзәнин пис вәзијјәтдә галдығыны һисс едән Чернијевски:

— Е'тибар етмирсән, Мирзә?

— Еһтијат едирәм, ахы, бајаг дедим ки, сән руссан, «Вәсијјәтнамә» дә гаты рус шовинизми илә ашыланыб.

— Мәним һәлә ушаглыгдан анд ичмәкдән зәһләм кедир. Нә јазырәм, инди ки, еһтијат едирсән, көрәк дејил.

— Јох,—дејиб, Мирзә говлуғу јәнидән ачтарды. Чәми дөрд вәрәгәлик јазыны тапыб: — Бујур,—деди,—өзүн оху... 1725—1726-чы илләрдә шәхсән I Пјотрун өзү јазмышдыр. Он ики бәнддән ибарәтдир.

«Бөјүк аллаһа шүкүр вә тә'рифдән сонра бүтүн өвлад вә нәсилләр билмәлидир ки, онлар көләчәкдә, кет-кедә бир-бириндән сонра Авропанын сајыр мәмләкәтинә һөкмран олачагдыр. Чүнки Авропанын дөвләти вә дөвләт башчылары көһнәлмиш вә гочалмышлар. Рус чарлығы исә ибтидадан мөһкәм әсас үзәриндә гурулмуш вә нәсилчә ләјагәтли адамлар әлиндәдир.

Биз ибтидада бу чарлығы әгл илә јаратмышыг. Мән әфкарымын көмәјилә мурадымын кәмисини мәгсәд саһилинә јетирмишәм. Мән билирәм ки, мәним јеримә көләнләр өзүм кими тәдбирләр илә бу шаһлығын давамына чалышыб мәһз өзм кими чалышачаглар. Буна көрә дә онлар үчүн бу нечә көлмәни вәсијјәт кими јазырам ки, әлләриндә јол көстәрән бир сәнәд олсун:

— Рус дөвләти һәмишә мүһарибә лөвазиматы тәдарүк едиб һәрбә һазыр олмалыдыр. Она көрә ки, бу гүввә Русијанын тәрәггисинә сәбәб олачагдыр!

— Авропа мәмләкәтләри илә сајыр мәмләкәтләр арасында фитнә вә фасад салынмалыдыр...

— Леһистана (Полша) ихтилаф вә нифаг салмалы, о мәмләкәтин әјан вә башбиләнләринә рүшвәт вериб онларын дејанәтини, мә'нәвијјатыны пуч етмәлидир.

— Русија дөвләтини о вахт дөвләт адландырмаг олар ки, онун пајтахты бүтүн Русија вә Авропа хәзинәләринин ачары олан Истамбулда гәрар тапмыш ола. Инди мүмкүн гәдәр ә'ла мәкан сајылан Истамбулун чәваһиринә саһиб олмалы. Әлбәттә, Истамбула саһиб олан падшаһ аләмдә падшаһлар падшаһы олачагдыр. Буна көрә дә бу мәгсәди үзә чыхартмаг һәмишә Түркијә илә Иран арасында фитнәләр төрәдиб дава вә далаш салынмалыдыр. Сүнни вә шиә мәзһәбинин ихтилафы бөјүк орду вә көскин силаһ ишини көрүрсә дә Асијада Русија нүфузуну јүгүтмәк үчүн ән биринчи васитәдир. Бунунла бәрабәр сизә дәхи лазымдыр ки, даим һәр нөв, һәр васитә илә мүмкүн олса онларын арасында нифаг вә душмәнчилик сәбәбләринин топлајыб бирбиринә јадлыг вә әдавәт бәсләмәји тәблиғ етмәлисиниз. Онлары достлуг мәгамына көлмәјә гојмајын. Бизи ән чох хошһал едән шејләрдән бири дә сунниишиә вә сәнрәнин арасындакы мүсәлман дин хадимләринин ишләрә мүдахилә ихтијары олмасыдыр. Онларын мүсәлманлары Авропа милләтләрилә гарышмаға иҹазә вермәмәси мүһүм амилдир. Јохса исламлар көз ачыб гују илә ачыг јолу таныјәрлар. Бу ики амил ислам адынын тезликлә Асијадан силинмәсинә вә хачпәрәстлијин јајылмасына имкан јарадачаг. Русија падшаһларынын о јерләрдә јус мәдәнијјәтини јајмасы вачиб мәсәләдир. Кизлин галмасын: бизим дин хадимләринин ишләрә мүдахиләси бу күнә гәдәр Русија дөвләтинин тәрәггисинә мане олмушдур. Мән өз үгдрәт вә истигламлымы көстәрмәклә онлары кәнар етдим. Инди бә'зи јерләрдә галсалар да, әсасән тәнлүкәни арадан галдырдым.

Руһаниләри дөвләт вә милләт ишләриндән әлләрини гысалдыб онлары килсәләрдә сакин етдим. Бундан әлавә чүрбәчүр тәдбирләр етмәли ки, Иран мәмләкәти куну-кündән пулсуз вә тичарәтсиз галсын. Хүласә, Иранла һәмишә тәнәззүлә сөвг етмәли вә һал-һазырдакы кими сахламалы ки, Русија дөвләти истәдији вахтда зәһмәтсиз Ираны әлдә етмәји гадир олсун. Амма Түркијә дөвләти мәһв олмадан Иранын чаныны алмағы-ныз мәсәләт дејилдир!

Күрчүстан мәмләкәти — Гафгазијә саһәси Иранын шаһ дамарыдыр. Русијанын истила нәштәри бу дамара јәтишәрсә дөрһал үрәјиндән зәиф ганы ачылачаг вә ону ејләнбаһал едәчәкдир ки, мин әфлатун көлсә дә сағалтмаг мүмкүн олмајачагдыр. О вахт Иран мәмләкәти Русија падшаһларына дәвә кими мути-табе олачагдыр. Түркијәнин ахырынчы шө'ләси сөнәнә гәдәр лазыми тәдарүк көрмәк Түркијәнин иши гүртардыгдан сонра Иран мәсәләсинин һәлли тезликлә мүмкүн олар. Белә олмасаҹ, сизә лазымдыр ки, вахт итирмәдән Күрчүстаны вә Гафгазы зәбт едиб Иранын дахили хадимләрини өзүнүзә хадим вә көмәк едәсиниз».

Дәзә билмәјән Алексеј Осипович һејрәтлә:

— Илаһи, дүнјада нәләр вармыш. Башларда бејин әвәзинә шаһмар илан јатырмыш. Мирзә, бир фикир вер, сән аллаһ, көр нә јазыр:

«Австрија дөвләти илә саһирдә дост олмалы, амма ејлә тәдбир етмәли ки, алман вә Австрија кет-кедә ајрылан душсүнләр. Белә олмаса Австрија илә јолдаш олмалы, Түркијәни Авропадан чыхармалы. Бу шәртлә ки, Австрија бу јолдашлыгдан фајда һасил едә биламәсин. Бу ишдә ики јол вардыр: бири Австријанын башга тәрәфдә мәшғул етмәли вә бир дә Австријаја Түркијә мәмләкәтиндән ејлә бир парча вермәли ки, көләчәкдә онун кери алынмасы асан олсун»*.

Мирзә бығалты күлүмсүнүб:

— Алексеј Осипович,—деди,—шаһид олдун ки, ә'ләһәзрәт биринчи Николај улу бабасы I Пјотрун вәсијјәтләринә нечә дә дөгиг әмәл едир. Нә исә...

— Мирзә мәним ешитдијимә көрә мүчтәһид Ирана гачыб.

— Дүз ешитмисән Алексеј Осипович, гачмағына гачыб. Шаһзадә Аббас Мирзә өләндән сонра мүчтәһид әјалына Тифлисдә гојуб, ики олуну да көтүрүб Ирана гајыдыб. Амма бу күнә кими сон талеји билинмир.

— Мүсәлманизлә, бәс гачмағына сәбәб нә олуб? Ахы, о әкмәк олар истадијинә наил олмушду: феодаллыг әлиб, јүксәк мүкафат вә өүтбәләр газзныб...

— Бүтүн бу рүтбәләрдән сонра әјағы бәрк јер алан мүчтәһид дөвләт ишләринә гарышыр, хариҹи сијасәтә мүдахилә едир. Гәзјан маһалында «руһани һакимијјәт» јаратмаг истәјинә көрә Паскевич ону Тифлиса чағырыб көз дустағы едир. Бир сөзлә, император I Николај көрүр ки, мүчтәһид чох баш апарыр.